

Ю. А. ЧЕРНОБРОВ
(Біла Церква, Україна)

СИНТАКСИЧНИЙ ТЕРМІН ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ТЕРМІНОЗНАВСТВІ

Проаналізовано наукові досягнення мовознавців у дослідженні синтаксичної термінології в руслі історичного термінознавства; окреслено перспективи й завдання комплексного опрацювання термінолексики з урахуванням розвитку української граматики думки.

Ключові слова: термін, граMATика, історичне термінознавство, синтаксис, синтаксична термінологія.

Розвиток будь-якої науки зумовлює потребу в номінації результатів наукової діяльності. Він відображає прямий зв'язок із науковими концепціями й відкриттями і є засобом накопичення результатів пізнання й закріплення нових знань. Із розвитком різних галузей знань постає потреба перегляду якісного й кількісного складу їх термінологій з метою унормування, систематизації й кодифікації. Також на кожному етапі розвитку науки постає необхідність системного лексикографічного представлення її термінолексики, що забезпечить доступність і адекватне сприйняття відповідної теорії.

Системна презентація будь-якої термінології неможлива без опису історії формування та розвитку, осмислення відповідності термінів української мовної основи, встановлення ролі тих чи тих наукових шкіл у випрацюванні й кодифікації термінології. У вітчизняному термінознавстві виконанням таких завдань займається історичний напрям, якому належить провідна роль у процесі пізнання особливостей спеціальної лексики.

Історичне термінознавство – розділ термінознавства, який вивчає формування й становлення галузевих терміносистем у їх історичному розвитку, етимологію терміна, його еволюцію, етапи й закономірності організації прототермінів, передтермінів та спеціальної лексики в терміносистемі, функціонування прототермінологічних одиниць у писемних пам'ятках [20, с. 67].

Теоретичні підвалини цього напрямку термінознавства, окреслення його завдань та опрацювання методологічних засад подано в працях російської дослідниці О. В. Фельде (Борхвальдт) [21; 22]. Першочерговим завданням історичного термінознавства, на її думку, є вивчення історії тих системних відношень, які формуються в процесі розвитку спеціальної лексики, і лише потім – історії окремих термінів. З-поміж методів дослідження історичного термінознавства виділено загальнонауковий описовий, порівняльно-історичний, порівняльно-зіставний, а також метод комплексного історичного аналізу, який дозволяє виявити умови й час появи спеціальних термінів, джерела, способи творення, семантичні й функціональні зміни, структурно-граматичну характеристику тощо [23, с. 92].

В Україні історичний напрям термінознавства оглядово представлений у статті Л. В. Туровської “Історичне термінознавство в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст.” (2012) [20]. Існує чимало праць з історичного термінознавства, в яких здійснено системний опис термінологій у певних хронологічних межах, встановлено особливості їх формування й розвитку, наукові застави термінотворення тощо. Отримані результати таких досліджень дали можливість скласти рекомендації щодо унормування певної термінології з метою кращого її розуміння та адекватного сприйняття. Так, зокрема, дослідження галузевих терміносистем різних галузей науки в історичному аспекті здійснили М. П. Годована (геологічної) [2], Л. Є. Гапонова (криміналістичної) [1], М. О. Гонтар (терміносистеми журналістики) [3], Н. В. Жовтобрюх (філософської) [6], Л. Д. Малевич (гідромеліоративної) [10], Н. В. Місник (медичної) [12], Л. В. Мурашко (військової справи) [13], Н. В. Нікуліна (автомобілебудівельної та транспортної) [15], Н. В. Пуряєва (релігійної) [17], Ю. Й. Рисіч (мистецтвознавчої) [18], М. В. Сташко (бібліотечної справи) [19], О. В. Чорна (податкової) [24], І. А. Ярошевич (мовознавчої) [25] та інші.

У цій статті подаємо огляд мовознавчих праць, у яких розглянуто синтаксичну термінологію в різні часові періоди – від початку ХХ до початку ХХІ ст.

Синтаксис – це складник граматики, який становить систему понять про особливості будови, семантики й функціонування синтаксичних одиниць. Українська синтаксична термінологія – це закріплена традицією лексико-семантична система, яка розвивається й удосконалюється. Її основу утворює термінологія словосполучення і простого речення, а також терміни на позначення понять складного речення. Сучасні синтаксичні теорії зорієнтовані на всебічне вивчення природи синтаксичних одиниць, їх структурну різноманітність, функціональне і комунікативне призначення, що суттєво розширює межі сучасної синтаксичної термінології, до якої входять підсистеми таких новітніх підрозділів синтаксису, як семантичний, комунікативний, експресивний, генеративний, комунікативно-прагматичний синтаксис тощо.

А. П. Загнітко називає синтаксис “основною частиною, серцем граматики”, який є одним із найскладніших розділів граматики через власну синтезувальну (узагальнювальну) природу щодо інших мовних рівнів: фонетики, лексики, морфології, стилістики, оскільки “синтез різноманітних вимірів функціонування мовних одиниць найпоспідовніше пізнається у синтаксичних структурах, що найоптимальніше відображають відношення між реаліями об'єктивної дійсності” [8, с. 7].

Зауважимо, що з розвитком синтаксичної теорії відбувається закономірний процес зміни кількісного і якісного складу термінології. Сьогодні великий масив термінів залишається поза словником через відсутність одностайності в класифікації (підходах) й описові синтаксичних одиниць, відношень між ними тощо. Термінологічна лексикографія недостатньо швидко реагує на появу нових термінів, що негативно позначається на термінології загалом і потребує постійного оновлення термінологічних словників.

Початком історичного дослідження синтаксичних термінів у складі граматичних вважаємо працю І. І. Огієнка “Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її” (1908) [16], яка є однією з перших спроб узагальнити граматичну термінологію в контексті її історії. Учений чітко окреслив періодизацію української граматичної термінології у нерозривному зв’язку з розвитком граматичної думки в Україні. Уперше в українському мовознавстві залучено матеріал граматик М. Осадці, П. М. Дячана, О. О. Партицького, П. Ф. Залозного, І. М. Огоновського, О. М. Огоновського, С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера, Г. П. Шерстюка та інших. Крім ретроспекції граматичної термінології, учений долучається до теоретичного осмислення наукових засад термінотворення, на яких формувалася мовознавча термінологія. Це чітка і прозора структура термінів, відповідність специфіці національної мови і мовної основи, розумна пропорційність свого й запозиченого. І. І. Огієнко зупиняється на специфічних рисах термінотворчого процесу від найдавніших граматик до початку ХХ ст. й акцентує увагу на чотирьох основних впливах, які позначилися на українській граматичній термінології: слов’янському, російському, польському та впливові живої народної мови. Окремо зазначено, що саме вплив російської мови був тривалим і суттєвим гальмівним фактором у розвитку нашої термінології. Корисним, на думку ученого, виявився вплив польської мовознавчої науки та її термінології, яка була більш розвинена й послуговувалася народною мовою у термінотворенні [16, с. 35].

У передмові до словника зазначено: “Випускаючи “Історичний словник української граматичної термінології”, ми мали на оці зібрати до купи все те по часті термінології, що ми знаходимо в рідній граматичній літературі, показати суспільству, на що ми багаті тепер з свого боку, на що вбогі, і тим по зможі сприяти розвитку нашої граматичної термінології” [Там само, с. 39]. Словник побудовано так, що кожен термін ілюструє номінації з інших граматик, тобто “кожний термін подавав з себе малюнок свого історичного життя...”, таким чином було видно, яким шляхом йшов розвиток термінології [Там само, с. 39].

Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. синтаксичний термін у складі граматичного стає об’єктом наукового висвітлення у монографії Н. А. Москаленко “Нарис історії української граматичної термінології” (1959), яка містить окремий розділ про історію синтаксичної термінології, де системно описано становлення засадничих понять українського синтаксису. Тут уперше зроблено спробу виокремлення періодів в історії синтаксичної термінології та вироблення чітких критеріїв для характеристики кожного з них. Також проаналізовано переваги й недоліки певних терміноодиниць в аспекті словотвірних схем та відповідності термінотворчого процесу народній мовній основі, який фіксують граматики другої половини ХІХ ст. одночасно з калькуванням термінів російської, польської, німецької та інших мов. Остаточна уніфікація синтаксичної термінології, на думку дослідниці, припадає на 30-ті рр. ХХ ст., коли стають усталеними загальні поняття, без яких теоретичне опрацювання синтаксису було б неможливим [14, с. 207].

Джерельна база цієї праці обмежена “Курсом сучасної української літературної мови” Л. А. Булаховського (1951), який систематизував здобутки синтаксичної теорії на сучасному для дослідниці етапі розвитку мовознавчої науки. Н. А. Москаленко залучає терміни граматик М. Г. Смотрицького, І. Могильницького, І. М. Вагилевича, М. Осадці, П. М. Дячана, О. О. Партицького, П. Ф. Залозного, О. Поповича, І. М. Огоновського, О. М. Огоновського, С. Й. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера, Г. П. Шерстюка, Є. К. Тимченка, В. І. Сімовича, О. Н. Синявського та інших. Зважаючи на час написання праці, виправдано є відсутність термінологічного ілюстративного матеріалу з граматик мовознавців М. М. Сулими, І. І. Огієнка, Й. Я. Кудрицького, О. Б. Курило та ін.

Синтаксична термінологія у складі граматичної стала об'єктом сучасних дисертаційних досліджень В. В. Захарчин [7] та О. В. Медведь [11].

В. В. Захарчин розглядає період кінця ХІХ – початку ХХ ст. як час інтенсивного розвитку системи українських мовознавчих термінів на національній основі, в межах якої вивчає морфемну, морфологічну, синтаксичну, пунктуаційну, словотвірну й фонетичну термінологію. Дослідниця виокремлює тенденції у формуванні мовознавчої терміносистеми: орієнтація на засоби рідної мови, вплив польської та німецької мови, уживання термінів латинського та грецького походження тощо [7, с. 24]. Робота здійснена на матеріалі тогочасних наукових праць І. Г. Верхратського, М. С. Возняка, Б. Д. Грінченка, О. М. Огоновського, І. І. Огієнка, В. І. Сімовича, І. Я. Франка та ін. В. В. Захарчин дослідила лексико-семантичні процеси мовознавчої терміносистеми, структуру та способи її термінотворення: лексико-семантичний, спосіб афіксації та синтаксичний. Останній визначила як провідний.

О. В. Медведь зосереджує увагу на аспектах і методах дослідження української граматичної термінології: встановленні кількісного і якісного складу, доборі джерел термінологічного матеріалу, поняттєво-змістових методах вивчення аналізованої термінології [11, с. 3]. Історії української граматичної термінології присвячено окремий розділ, у якому розкрито особливості історичного розвитку та сучасного функціонування граматичної терміносистеми, розроблено її періодизацію (6 періодів), яка ґрунтується на критерії – рівень, ступінь наукового осмислення граматичного ладу української мови. Здійснено диференціацію поняттєвих категорій термінів в межах української граматичної терміносистеми: 1) категорія субстанцій, яка поділяється на підкатегорії: субстанції морфології (абстрактний іменник, предикативний прислівник тощо) та синтаксису (адвербіальна синтаксема, комунікативна синтаксична одиниця тощо); 2) категорія властивостей (адресатність, модальність, предикативність тощо); 3) категорія процесів (транспозиція, адвербіалізація тощо); 4) категорія наук (граматика, морфологія, синтаксис). На цьому ж рівні виділено внутрішньокатегорійні та міжкатегорійні відношення в граматичній терміносистемі. Також дослідниця встановила структурну типологію граматичних термінів, серед яких виділила терміни-слова (обставина, означення тощо), терміни-юкстапозити (власне-іменник, невласне-іменник тощо), термі-

ни-словосполучення двочленні (предикативна синтаксема), тричленні (форма синтаксичного зв'язку), чотиричленні (вигукове нечленоване просте речення), п'ятичленні (еднальне складносурядне речення відкритої структури), шестичленні (просте ускладнене речення з прислівними другорядними членами), семичленні (складне безсполучникове речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком між частинами) [Там само, с. 12].

О. В. Медведь порушує проблему варіантності граматичних термінів і встановлює, що сферою поширення цього явища є терміни-словосполучення. Дослідниця розробляє типологію варіантності граматичної термінології: орфографічну, словотвірну й синтаксичну. Окремо описує типи синтаксичної варіантності. Найпоширенішими у досліджуваній термінології способами творення термінів-слів виявлено префіксацію і суфіксацію, з'ясовано термінотворчі моделі для термінів-словосполучень. На словесно-поняттєвому рівні у системі граматичної термінології досліджено явища синонімії і антонімії, до того ж, синонімію відмежовано від явища варіантності. Також системно описано лексико-семантичні процеси, виявлено системні параметри, що дозволяють вважати граматичну терміносистему багаторівневою, в якій поєднані поняттєві й мовні системоформувальні чинники [Там само, с. 16].

Окрім дисертаційних праць, синтаксична термінологія поставала об'єктом вивчення окремих розвідок, що зорієнтовані на дослідження термінолексики в конкретних часових та локальних межах. М. П. Лесюк розглядає особливості становлення лінгвістичної термінології в Галичині, що припадає на ХІХ ст. У поле зору дослідника потрапляють галицькі граматики І. Могильницького, М. М. Лучкая, І. М. Вагилевича, Й. І. Лозинського, Я. Ф. Головацького, М. Осадці, О. М. Огоновського, С. Й. Смаль-Стоцького, В. І. Сімовича та Я. Лазарука. Учений з'ясовує труднощі термінотворення та впливи іноземних праць на формування української термінології, з яких позитивним називає польський [9, с. 262].

Для комплексного представлення терміносистеми важливим кроком є виявлення термінології з першоджерел, встановлення витоків формування наукової теорії і завершального етапу – називання понять цієї теорії. Так, Н. В. Гуйванюк визначила наукові засади розділу з синтаксису “Граматики руської мови” С. Й. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера у порівнянні з “Граматиною української мови” В. І. Сімовича, окреслила роль учених у виробленні й вдосконаленні граматичних кваліфікацій синтаксичних явищ української мови та утворенні їх термінології на національній мовній основі. Дослідниця відзначає сучасність і сміливість поглядів граматистів та їхній незаперечний вплив на формування новітніх граматичних концепцій ХХІ ст. [5, с.14].

З огляду на зазначене можемо стверджувати, що синтаксична термінологія досі не поставала об'єктом спеціального дослідження в контексті історичного формування й розвитку. Перспективою такого дослідження вважаємо встановлення її першоджерел, укладання чіткої періодизації становлення й формування синтаксичних термінів у єдину терміносистему, опис

засад створення й еволюції термінопонять, презентацію досягнень різних наукових шкіл у виробленні уніфікованої термінології. Виконання цих завдань уможливить системне лексикографічне представлення терміносистеми з урахуванням досягнень мовознавчої науки.

1. *Гапонова Л. Є.* Формування української криміналістичної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Держ. вищ. навч. закл. "Запоріж. нац. ун-т" М-ва освіти і науки, молоді та спорту України. – Запоріжжя, 2012. – 18 с.
2. *Годована М. П.* Формування сучасної української геологічної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 / Ін-т української мови АН України. – К., 1994. – 16 с.
3. *Гонтар М. О.* Українська терміносистема журналістики: формування, структурна організація та функціонування: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 2011. – 19 с.
4. *Гуйванюк Н. В.* Синтаксична термінологія Василя Сімовича у світлі сучасних граматичних парадигм // Українська наукова термінологія: Зб. матеріалів наук.-практ. конф. "Українська наукова термінологія: стан та перспективи". – К.: Наук. думка, 2008. – С. 78–89.
5. *Гуйванюк Н. В.* "Складня" Степана Смаль-Стоцького крізь призму сучасних наукових парадигм // Українська мова. – 2010. – №1. – С. 3–15.
6. *Жовтбрюх Н. В.* Формування філософської термінології української літературної мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський держ. пед. ін-т. – К., 1992. – 20 с.
7. *Захарчин В. В.* Українська мовознавча термінологія кінця ХІХ – початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 1995. – 26 с.
8. *Загітко А. П.* Основи українського теоретичного синтаксису. – Горлівка: ГДППМ, 2004. – Ч. І. – 227 с.
9. *Лесюк М. П.* Становлення лінгвістичної термінології в Галичині // Українська термінологія і сучасність. Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2007. – Вип. 7. – С. 257–262.
10. *Малевич Л. Д.* Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 1999. – 20 с.
11. *Медведь О. В.* Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 17 с.
12. *Місник Н. В.* Формування української медичної клінічної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 2002. – 20 с.
13. *Мурашко Л. В.* Українська лексика в її історичному розвитку (військові звання і посади): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 1997. – 21 с.
14. *Москаленко Н. А.* Нарис історії української граматичної термінології. – К.: "Радян. школа", 1959. – 224 с.
15. *Нікуліна Н. В.* Становлення сучасної української термінологічної системи автомобілебудування та ремонту транспортних засобів: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький нац. ун-т. – Харків, 2005. – 20 с.
16. *Огієнко І. І.* Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її. – К.: Друк. 1-ої Київ. друк. спілки, 1908. – 79 с.
17. *Пуряєва Н. В.* Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 2001. – 20 с.

18. *Рисіч Ю. Й.* Становлення й розвиток терміносистеми художнього розпису в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
19. *Сташко М. В.* Формування та розвиток української бібліотечно-бібліографічної термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 1999. – 19 с.
20. *Туровська Л. В.* Історичне термінознавство в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. // Українська мова. – 2012. – № 2. – С. 67–79.
21. *Фельде О. В.* Историческое терминоведение в теории и практике: Монография. – Красноярск: КГПУ, 2001. – 148 с.
22. *Фельде О. В.* Историческое терминоведение русского языка: Монография. – Красноярск: РИО КГПУ, 2000. – 200 с.
23. *Фельде О. В.* Историческое терминоведение и историческая лексикология русского языка как автономные отрасли русистики // Русское слово в историческом развитии (XIV – XIX вв.). – Вып. 3: Материалы секции “Историческая лексикология и лексикография” XXXV Междунар. Филол. конф. 12–16 марта 2007 г. – СПб: Нестор-История, 2008. – С. 90–97.
24. *Чорна О. В.* Українська термінологія податкової сфери: структура, функціонування, формування: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 2009. – 18 с.
25. *Ярошевич І. А.* Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАН України. – К., 2008. – 20 с.

Y. A. Chernobrov

SYNTACTIC TERM AS AN OBJECT OF RESEARCH
IN THE UKRAINIAN HISTORICAL TERMINOLOGY

The article analyses the scientific achievements of linguists in the study of syntactic terminology in the field of historical terminology, outlines the perspectives and tasks of comprehensive research in terminology in close connection with the development of the Ukrainian grammatical science.

К е у w o r d s : term, grammar, historical terminology, syntactic terminology.